

R. H. KARAY İLE S. AYVERDİ'DEN SÖZ VARLIĞIMIZA KATKILAR

Nevzat GÖZAYDIN

Türk edebiyat tarihinde kalın çizgilerle imzası bulunan yazarlarımız arasında, hem Refik Halit Karay'ın hem de Samiha Ayverdi'nin eserlerinden bazıları -bugünün gençliği için- ibret alınacak önemli derslerle doludur.

Türkçeyi en güzel şekliyle kullanan R. H. Karay'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki gelişmelerini ironik bir dille satırlarına yansıttığı kitabı *Üç Nesil Üç Hayat*, günümüzün birçok olayının kökenlerini de ortaya koymaktadır.

S. Ayverdi'nin *Ne İdik Ne Olduk?* başlığını taşıyan kitabında da çok önemli görüşler, tespitler ve teşhisler vardır. Bunları dikkatle okumamız hâlinde, günümüzdeki bazı hakikatlerle yüz yüze gelmemizi sağlaması mümkündür.

Bu iki kitaptan yaptığım taramalar sonunda; *Türkçe Sözlük* içinde bulunmayan madde başları, iç maddeler ile örnek cümleleri aşağıda veriyorum.

Not: Taradığım bütün eserlerde yaptığım gibi burada da her iki yazarımızın dil ve yazım biçimlerine sadık kalarak aynen aktardım.

arıtıcı: “Ama benim de, herkesin de bildiği gerçek, hepsinin de aynı yol gösterici, aynı arıtıcı ve uyandırıcı vasfa sahip bulunuşlardır.” (SA/NİNO, 55) örneği vererek geçelim. Ancak *TS*'deki anlamlar arasında buradaki mecazi anlam bulunmuyor. Dolayısıyla yeni bir anlam verip *mec.* kısaltmasıyla göstermek gerekir. Anlam olarak da 'safaştıran, temizleyen' verilebilir.

at uşağı: Sözlüğümüzde bulunmuyor. “Hekimler, eskiden atla gezerlerdi ve meşhurlarını, arkalarından bir at uşağı da takip ederdi.” (RHK/ÜNÜH, 64). Anlamının 'at bakıcısı, seyis' olması muhtemeldir.

başmümeyyiz: *TS*'de yok. ‘Yazıları temize çeken en sorumlu kişi’ anlamındadır: “Baş mümeyyiz, bir masa başında ise de yazı iskemlesinde değil, geniş, yavvan bir koltukta oturmaktadır.” (RHK/ÜNÜH, 29)

bıçak vur-: Sözlükteki birinci anlama uygun düşen bir örnek: “Kızıl derisine bıçağı vurdunuz mu tabağınızda bir bahçe açılırdı.” (RHK/ÜNÜH, 133)

bingil bingil: Örnek cümlesi şudur: “Kırbanın ağzını musluğa yanaştırır, doldurur, sonra bu ağzı kıvrır, bingil bingil şişmiş olan tulumun su hizasının yukarisına bir iple takardı.” (RHK/ÜNÜH, 126)

bir boy: *TS*'deki üçüncü mecaz anlamına uygun bir örnek: “Her gün kaldığım otele bir boy uğruyor ve hastahâne tedkiklerinde de benimle beraber bulunuyordu.” (SA/NİNO, 29)

can damarı: *TS*'deki anlamın dışında bir anlam yükleyen yazarın örneğine göre ‘ana damar, aort’ olmalıdır: “Şimdiye kadar vücudümde iğne girmemiş bir can damarım kalmıştı; belki de bunlardan birini oraya sokarlar, gık demeden mortayı çeker, kurtulurum!” (RHK/ÜNÜH, 65) Burada geçen ‘mortayı çek-’ deyimini *TS*'de ‘morto’ olarak verilmiş ve örnek cümle de bulunamamış.

cin çarp-: Sadece örnek verelim: “Bunun sebebi fena rayihanın saçlara sinmemesini temindir; cin çarpar tehdidi de kaideye behemahal riâyet olunması için eklenmiştir.” (RHK/ÜNÜH, 15)

çekine çekine: Bu ikilemeyi *TS*'de bulamıyoruz. Anlamı ‘çekinerek, çekinme duygusu içinde kalarak’tır: “Bu köprünün başında durup bekler, hattâ oraya çekine çekine şöyle bir ayak basıp kaçardım.” (SA/NİNO, 171)

çıkınla-: “Türk ahlâk ve karakterini, hırsız korkusundan mücevherini çıkınlayıp koynunda saklayacak kadar titizce muhafaza eden bir zümre elbette ki mevcuttu.” (SA/NİNO, 63)

dârât: Bu Farsça kelime *TS*'de yoktur. Anlamı ‘gösteriş’tir. “Şimdi uzak ve yakın târihin o debdebe, dârât ve ihtişamından arta kalmış bir iz ve eser bulmak ne mümkün?” (SA/NİNO, 11)

davetname: Sözlüğümüzde anlam olarak sadece hukuk alanındaki anlam belirtilmiş, oysa önce ilk anlamı olan ‘davetiye’ gösterilmeliydi. Yazarıımız da bu anlamda kullanmış: “Kibar düğünlerine davetnamesi olmyanları, yani seyircileri sokmazlar.” (R.HK/ÜNÜH, 43)

diplopi: Bir tıp terimi olup 'çift görme, çizgiyi ikiymiş gibi görme'dir ve *TS*'de bulunmuyor: "Hastalığım diplopi'ye bağlı şiddetli baş ağrısı idi." (SA/NİNO, 23)

dirhem: "İşlenen tütün, öyle piyasada temini mümkün olan metallerden değildi; dirhemnin bile zayi edilmesine rıza gösterilmezdi." (RHK/ÜHÜH, 127) örneğiyle geçelim.

döne dolaşa: Bu ikileme *TS*'de bulunmuyor. Anlamı 'değişik yerlerde gezip dolaşarak' olmalıdır: "İşte Allah'a emanet ettiği Sadiye de, döne dolaşa mürşid kapısına gelerek murâdına erdi." (SA/NİNO, 14)

duyuculuk: Sözlüğümüzde yok. 'Duymak, duyucu durumuna gelmek' anlamındadır. Yazarın örneği ibret verecek cinstendir: "Bir milletin kendi varlığından haberdar olabilmesi için, gözünün, körlükten görücülüğe, kulaklarının da sağırlıktan duyuculuğa çevrilmesi lâzım." (SA/NİNO, 52)

fakrüddem: Bu Arapça tamlama *TS*'de yok. Tıp terimi olup 'kansızlık, anemi' anlamındadır. Yazarımızın kullandığı biçimin anlamı 'kansızlığa yakalanmış, anemi olmuştur': "Bu devrin sonuna doğru tıp imdada yetişerek fakrüddeme uğriyan kızlar için bahar mevsiminde bir gezinti ve hava alma yolu açmıştı." (RHK/ÜNÜH, 35)

frenkleşme: Örneğini verelim: "Hamit devri, deva ve tedavi hususunda da frenkleşmenin halk tabakasına sirayet ettiği teceddüt başlangıcı saymak lâzım." (RHK/ÜNÜH, 64)

girenbahâ: *TS*'de bulunmayan bu Farsça sözün anlamı 'kıymetli, pahası çok'tur: "Her biri müzeli eşyalarla dolu binlerce ev, konak, saray ve köşkle beraber, o girenbaha sanat eserleri de beraber yanıp kavrulmuştur." (SA/NİNO, 93)

gözleri vefecri oku-: Bu deyim örneği bulunamamış: "Aman, yavruma yazık oldu, damat pek çapkın, gözleri vefecri okuyordu, el-alemin kızına dikilmişti." (RHK/ÜNÜH, 41)

hâlele-: *TS*'de bulunmuyor. Anlamı 'haleli duruma girmek'tir. "Beyaz sakal, beyaz saç, bu nurlu ve güzel yüzü adetâ hâlelemişti." (SA/NİNO, 35)

hamalcık: Sevimlilik, acıma bildiren bu söz sözlüğümüzde yer almıyor: "Bu hazin manzara karşısında hamalcığa yaklaşan genç halayık küfeyi yakaladığı gibi hamalın sırtına vermiş." (SA/NİNO, 17)

hâzır ve nâzır: Sık kullanılan bu ikileme *TS*'de bulunmuyor. 'Her zaman hazır ve bekler durumda' anlamındadır: "Türk'ün anası, gençliğinde, ihti-

yarlığında, sağlığında, hastalığında evlâdını baş ucunda hâzır ve nazır bulur.” (SA/NİNO, 62)

harran gürra: *TS*'de birinci anlam için masa başı örnek verilmiş. “Reçellerle şurupların kıymet bilip bilmedikleri mailim olmıyan kimselere harran gürra yedirilip içirilmesine kıyılamadığından, bunlar hariçten tedarik olunurdu.” (RHK/ÜNÜH, 132)

heykeli dikil-: *TS*'de ‘heykelini dik-’ deyimini var ancak örneksiz geçilmiş. Yazarımız bunu edilgen anlamıyla kullanmıştır: “Bu devirde çocuk bakımı İstanbul’da yeni bir yola girmiştir; Besim Ömer Paşa o itibarla heykeli dikilecek bir adamdır.” (RHK/ÜNÜH, 15)

hokka gibi: *TS*'deki açıklamada sadece ağız, burun üzerinden anlam verilmiş. Oysa örnekte farklı bir anlamı var, ‘apaçık, ortada’ anlamı da eklenmelidir. “Sandallar ise her taraftan açıktır, kadınlar hokka gibi meydanda dururlar.” (RHK/ÜNÜH, 36)

hurdebin: Farsça bu söz *TS*'de bulunmuyor. Örnekteki anlama bakarak anlamının ‘mikroskop’ veya ‘büyüteç’ olduğunu söyleyebiliriz: “Kadın ve erkek artık laboratuvar tahlilinden geçerek ve günlerce, aylarca, hurdebin ile görülerek incelenmiş, meçhul noktası kalmamıştır.” (RHK/ÜNÜH, 38)

huzursuzca: “İkbal hanım, rahatsız olmuş olacak ki huzursuzca odadan çıktı.” (SA/NİNO, 66) örneğiyle geçelim.

ibretâmiz: *TS*'de örnek bulunamamış: “Denizcilik hayatından hikâyeler anlatırdı; bunlardan biri asla unutamadığım bir ibretâmiz mâceradır.” (SA/NİNO, 69)

ihlâslı: Sadece örnek cümleyi aktarayım: “Bütün ihlâslı ve îmânlı insanlar, ismen ayrı olsalar da, hakikatte yekvücûddurlar.” (SA/NİNO, 55)

inhisar: *TS*'deki ilk anlama örnek vereyim: “Dişçilik de berberlerin inhisarından, sırf milletin gözü açılması dolayısıyla, yavaş yavaş çıkmaktadır.” (RHK/ÜKÜH, 64)

istimalden kalk-: Bu deyim *TS*'de yoktur. Anlamı ‘artık kullanılmaz olmak’tır: “Kırba ise artık büsbütün unutulmuş, istimalden kalkmış müna-sebetsiz bir kaptır.” (RHK/ÜNÜH, 126)

işitici: *TS* bu sözü almamış. Anlamı ‘işiten, duyan’dır: “Görücü gözü ve işitici kulağı mazarisine açıldığı an, o hatırlayış, bir milletin silkinip dirilişi ve uyanışı demektir.” (SA/NİNO, 52)

itidalli: Örneği bulunamamış: “Terbiyeli, mazbut ve itidalli bir hayat yaşayan bu genç ve yaşlı hanımların meclisleri, hafızamda bir tortu bırakmamıştır.” (SA/NİNO, 171)

kaim ol-: “Aziz devrindeki o zarif yazı takımları nadirleşmiş, yerine adi cam hokkalar kaim olmuştur.” (RHK/ÜNÜH, 29) örneği yeter...

kapı halkı: Sözlüğümüzde bulunmayan bu ibarenin anlamının ‘zengin bir konaktan, saraydan yararlanan yığın’ olduğunu örnekler belirtiyor: “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Osmanlı vezirleri arasında, kapı halkı en kalabalık olan devlet adamı idi.” veya “Kara Mustafa Paşa’nın beş bin kişilik kapı halkı da, resmî merasimler tablosunun, şahıslar seviyesinde ifade buluşu sayılabilirdi.” (SA/NİNO, 12)

kazevi: Sözlüğümüz buna sadece ‘sepet’ anlamını vermiş. Ancak yazarımız açıkça ne olduğunu belirtiyor: “Zenbilen âdisine kazevi denir; pirinç Mısırdan bunlar içinde gelirdi.” (RHK/ÜNÜH, 127) Bu durumda sözlükteki (zembil) maddesine de ekleme yapmak gerekiyor. Yine yazardan alıntılıyayım: “İstanbul’un ufak sınıf ahali, gündelik eşyalarını nakil için gayet ince hasırdan örülmüş, iki kulplu, pek zarif, pek hafif aynı zamanda dayanıklı zenbiller kullanırlardı.” (a.y.)

key: TS’de bulunmayan bu sözü yazar açıklıyor: “Key, kızgın bir demir parçasını vücudun bir yerine bastırmak suretiyle ağrı ve sızıyı kesmek için yapılan tedaviye denir.” (RHK/ÜNÜH, 65) Bu cümlenin hemen öncesinde de bu tedaviyi yapana ‘keyci’ dendiğini de yazarımız belirtiyor. Her iki sözün madde başı olarak alınması uygun olacaktır.

kıvrır-: TS’deki dokuz anlama da uygun olmayan şu örneğe göre, anlamının ‘çalakalem, çabucak yazmak’ olduğunu söyleyebilirim: “Romancılar da tabiidir ki, hem hakikate az çok uygun, hem de kıvrırması kolay olduğundan eserlerinde hep bu gayri tabii aşklara yer verirler.” (PHK/ÜNÜH, 38)

körlük: TS’deki mecazi anlama uygun düşen bir örnek: “Görenek denen şey ekseriya her endişenin önüne geçen bir körlüktü.” (RHK/ÜNÜH, 126)

kucak kucağa gel-: Sözlüğümüzde bu deyim yok. Anlamı ‘içiçe bulunmak, sarmaş dolaş olmak’ diyebiliriz: “Artık İstanbul denen bu şehirde, coğrafya ile sanatın ve târihin kucak kucağa geldiği bir mimarî ananesi aramak abes.” (SA/NİNO, 181)

kuvvet ver-: Sözlüğümüzdeki açıklamadan sonra masa başından bir örnek cümle yazılmış. Yazarımızın örneği açıktır: “Bizim evde şurup sevilmez-

di; kuvveti güç olmakla beraber, şerbete, yani kaynamamış meyva suyuna ve şekerine nane sürtüştürülmüş limonataya verirdik.” (RHK/ÜNÜH, 133)

laden: *TS*'deki ikinci anlam için bir örnek cümle: “Ucunda pamuk ipliğinden bir ilmik sallanan başı ağrıyan kadınların şakaklarına yapıştırdıkları ladeni andıran simsiyah bir zift parçası...” (RHK/ ÜNÜH, 27) Burada bir açıklamaya daha ihtiyaç var. Bunu da Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 2. cilt, s. 27'de şöyle belirtiyor: “Laden (Girit'te lâden otu denilen bir nevi ottan yapılır.) Baş ağrısını gidermek için yumuşatılıp şakağa yapıştırılır ve zeytinyağı ile eritilip saç sıkılaştırmak için diplerine sürülür.”

lâti lokum: *TS*'de açıklama yapılmaksızın 'lokum' maddesine gönderilmiş. Ancak yazarımızın ayrı, sözlüğümüzün bitişik yazdığı bu tatlıdaki (lâti) nedir? Sözlüklerimizde ve eski İstanbul'u anlatan kitapların bazılarında bulamadım. Yazarımız bunu ayrı yazdığına göre farklı bir özellik arz ediyor: “Bu şekerler, beyaz beyaz, ufacık ufacık, hususî şekillerde yapılmıştır; aralarında bir tek lâti lokum parçası ve bir tek kırmızı akide dahi bulunur.” (RHK/ ÜNÜH, 16)

madut: Arapça olan bu sözün anlamı 'sayılan, sayılmaya değer' olmalıdır. *TS*'de yer almalıdır: “Başkalarına, çocuklarının arabası var, dedirtmek, debdebeli görünmek için satın alınmıştır; pek işe yaramaz, lüks eşyadan maduttur.” (RHK/ÜNÜH, 15)

makar ol-: Sözlüğümüzde bulunmuyor. Arapça olan bu sözün anlamı 'karar verilen yer, karargâh'tır. Yazar, Fatih Sultan Mehmet'ten söz ederken şunları söylüyor: “Şimdi, onun ismine de cismine de makar olmuş semt, hem de bir edîbin karısı tarafından hor görülüyordu.” (SA/NİNO, 27)

makbul tutul-: *TS*'de yok. Anlamı 'beğenilmek, sevilmek, kabul görmek'tir: “Turşulardan da makbul tutulanı dolmalık kırmızı biberdi; amma içi rendelenmiş lahana ve kerevizle doldurulmuş olanı...” (RHK/ ÜNÜH, 133)

mamulat: Sadece örnek cümlesini vereyim: “Zaman ile hararın yerine Avrupa mamulâtından bezler, bilhassa Amerikan bezi kaim oldu.” (RHK/ ÜNÜH, 127)

mesalih erbabı: *TS*'de bulunmuyor. Anlamı 'iş sahipleri' olmalıdır: “Bu muameleler esnasında mesalih erbabı merdiven başlarında, koridorlarda dolaşarak..... günlerce beklerler.” (RHK/ÜNÜH, 31)

mukayyit: “Köşede evrak mukayyidi limonataya batırıldığı gevreği gevelemekle meşgul.” (RHK/ÜNÜH, 29) Sözlüğümüzde bulunmayan bu Arapça sözün anlamı, ‘kaydeden, kaydedici’dir.

müshabet: Bu söz de Arapça ve sözlükte yer almıyor. Anlamının ‘karşılıklı sohbet’ olduğunu söyleyebiliriz: “Arada sırada kâtiplerin getirdikleri evraka mühür ve imza basarak yine müshabete devam ederler.” (RHK/ÜNÜH, 31)

müteâl: Aynı dilden başka bir kelime... Anlamı ‘çok büyük, ulu, yüce’ olmalıdır: “İnsanoğlu, müteâl, yüksek ve üstün zevklerden mahrum edilince şer, süfli ve muzır zevklere el atar.” (SA/NİNO, 105)

müteessir ol-: Sözlüğümüzdeki ikinci anlama uygun düşen bir örnek: “Saçlar nasılsa frenk modasından müteessir olarak garp şeklinde düzeltilmiş, üstüne de, beyaz değil, yeşil bir duvak örtülmüştür.” (RHK/ÜNÜH, 40)

okut-: *TS*’de bu maddede dört anlam verilmiş ancak yazarımızın kullandığı anlam yer almıyor. Beşinci anlam olarak ‘şifa umarak kutsal kitaplardan dua ettirmek’ diyebiliriz: “Asıl acayıbi, hıristiyanların hocalara okunduğu gibi müslümanlar da kendilerini bazan papaza okuturlar ve Rum Ayazmalarından şifa umarlar.” (RHK/ÜNÜH, 64). Burada geçen ‘okunma’ sözünün de sözlükte yeni bir anlamla açıklanması gerekir.

rasyonel: Sözlüğümüzde masa başından verilen bir örnekle geçilmiş: “Türkler’de vakıf, bizzat hayâtın içinden doğmuş olduğu için mantıkî, rasyonel ve âbidevidir.” (SA/NİNO, 54)

sâfiyûn: Arapça olan bu sözün anlamı ‘temiz olanlar’dır ve *TS*’de yoktur: “Evimizde, okur yazar olmayan, dikiş nakış gibi marifetlerden de pek nasibi bulunmayan safiyûndan bir Hayriye Ablamız vardı.” (SA/NİNO,7)

sahneleştir-: *TS*’de bulunmuyor: “Göz ile görülüp el ile tutulanı değil dimağımızın süslediği, sahneleştirdiği hayalet ve hülyayı severdik.” (RHK/ÜNÜH, 39) Anlamı ‘sahne şeklinde gerçekleştirme’dir.

sak: Sözlüğümüzde bulunmayan ve ‘torba, çuval’ anlamına gelen Fransızca sözü yazar şöyle açıklıyor: “Şimdi file veya denize gidenlerin elinde gördüğümüz gibi su geçmez bezden gırgırlı saklar tercih ediliyor.” (RHK/ÜNÜH, 127)

sucu: *TS*’deki anlamlara uymayan bir anlamı yazarımız vermiş. ‘Su satılan yer, dükkân’ anlamını da eklememiz gerekiyor: “Adım başında sucu

dükânları varken, artık sebillerin pirinç taslarından kim hararet söndürürdü?” (SA/NİNO, 178)

sütü temiz: Sözlüğümüzde bu maddenin tam tersi anlamında ‘sütü bozuk’ var, bu alınmamış. Anlamı ‘helâl süt emmiş, temiz, ahlak sahibi’ olarak verilebilir: “Cemiyette hâlâ bir sütü temiz evlât örneği görmüş olması, onu gerçekten şaşırtmış bulunuyordu.” (SA/NİNO, 63)

şifa um-: *bk. okut-*. *TS*’de bulunmuyor. Anlamı ‘şifa beklemek’tir.

şeâmetli: *TS*’de bu sıfat biçimine yer verilmemiş. ‘Uğursuzluk veren, getiren; uğursuzluğa sebep olan’ anlamı verilebilir: “Türk târihinin hatâlı ve şeâmetli çizgilerinden biri, şüphesiz müsadere âdeti idi.” (SA/NİNO, 124)

taayyün et-: Sadece örnek vereyim: “Ölçü ve miktar taayyün edince kamış kalem yeniden cızırdardı.” (RHK/ÜNÜH, 120)

tek elin şamatası çıkmaz: Çok bilinen atasözünün başka bir varyantını yazar şöyle veriyor: “Şu hâlde ‘tek elin şamatası çıkmaz’ denirse de bir sebatkâr insanın olmazları olduracağına bu, tek canlı misâl değildir.” (SA/NİNO, 22)

tırmıkla-: *TS*’de buradaki mecaz anlam olarak ‘kulağı rahatsız etmek, huzursuzluk çıkarmak’ diyebilir ve şu örneği ekleyebiliriz: “Kulaklarınızı da yağ yüzü görmeyen kapıların her tonda gıcirtıları tırmıklamıya başlar.” (RHK/ÜNÜH, 28)

umur gör-: Sözlüğümüzde bulunmuyor: “Müşfikâ Kadın Efendi, akıllı dirâyetli, umur görmüş bir canlı târih âbidesi idi.” (SA/NİNO, 45) Anlam olarak ‘gelenek ve göreneklere sahip olmuş, deneyimli’ diyebiliriz.

ünsiyeti olma-: *TS*’de yok. Olumlu anlamı ‘alışkanlığı bulunmak’tır. Yazar olumsuz anlamıyla kullanmıştır: “Benim, henüz bu âlete karşı ünsiyetim olmamıştır.” (ŞA/NİNO, 7)

yeşilce: Sözlüğümüzde bulunmuyor. ‘Yeşile çalan, benzeyen’ anlamı verilebilir: “Ben, yeşilimtrak kabuğu içinden yine yeşilce eti ve beyazımsı çekirdeği sezilen hünnap reçelini tercih ederdim.” (RHK/ÜNÜH, 132)

yövüm: *TS* bu maddeye yer vermemiş. Anlamıyla birlikte örneği yazar aktarıyor: “Böyle izdivaçlardan hayır, uğur, o zamanki tâbirle ‘yövüm’ ve meymenet beklenmezdi.” (RHK/ÜNÜH, 34)

yüreğini çatlat-: Sözlüğümüzde bulunmayan bu deyim örneği şudur: “Sana daha mühim, hayretten küçük dilini yutturacak ve hasetten yüreğin

çatlatacak bir haber daha vereceğim.” (PHK/ÜNÜH, 32) Anlamının ‘kıskaçlıktan şiddetli bir şekilde rahatsız olmak’ diyebiliriz.

zımında: Masa başı örneğiyle geçilmiş: “1966 senesinde tedâvi zımında Londra’da bulunuyordum.” (SA/NİNO, 22)

Kaynaklar

AYVERDİ, Sâmiha, *Ne İdik Ne Olduk?- Hatıralar*, Hülbe Yayın Evi, İstanbul 1985, 240 s. (SA/NİNO).

KARAY, Refik Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, Semih Lutfi Kitabevi, Külliyyat: 17, t.y., 160 s. (RHK/ÜNÜH).